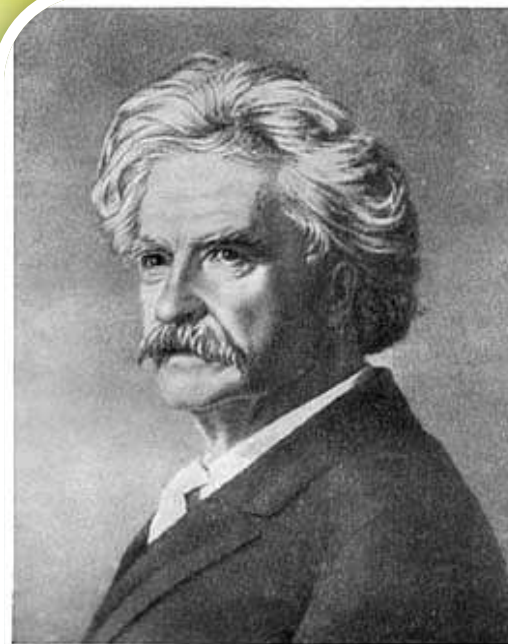

Марк Твен

*До 180-річчя з дня народження
Семюеля Клеменса*

Mark Twain

Марк Твен

Марк Твен (англ. Mark Twain, справжнє ім'я Семюель Ленгхорн Клеменс, Samuel Langhorne Clemens; 30.11.1835 - 21.04.1910) – **видатний американський письменник, журналіст та громадський діяч**. Його творчість охоплює велику кількість жанрів, стилів і напрямів: реалізм, романтизм, гумор, сатиру, філософську фантастику, публіцистику. У світову літературу він увійшов як чудовий гуморист і сатирик. Протягом усього свого життя він ніс людям велику віру в перемогу гуманістичних ідеалів над силами зла.

Відомий письменник Вільям Фолкнер писав, що Марк Твен був *«першим по-справжньому американським письменником, і що всі ми з тих пір - його спадкоємці»*, а Ернест Хемінгуей вважав, що *«вся сучасна американська література вийшла з однієї книги Марк Твена, яка називається «Пригоди Гекльберрі Фінна... Нічого рівного їй не було створено з того часу...»*.

Псевдонім

Клеменс стверджував, що псевдонім **«Марк Твен»** був узятий ним ще в юності з термінів річкової навігації. Тоді він був помічником лоцмана на Міссісіпі, а вигук «марк твен» (дослівно – «мітка двійка») означав, що згідно з позначкою на лотліні досягнута мінімальна глибина, придатна для проходження річкових суден – 2 морських сажени ($\approx 3,7$ м).

Однак існує версія про літературне походження цього псевдоніма: у 1861 році в журналі *“Vanity Fair”* вийшла гумористична розповідь Артемуса Уорда **«Північна зірка»**, про трьох моряків, одного з яких звали Марк Твен. Семюель дуже любив гумористичний відділ цього часопису і читав у своїх перших виступах саме твори Уорда.

Крім «Марк Твена», Клеменс один раз у 1896 році підписався як **«сер Луї де Конт»** (фр. Sieur Louis de Conte) – під цим ім'ям він видав свій роман «Особисті спогади про Жанну д'Арк сера Луї де Конта, її пажа і секретаря».

Сім'я

Семюель Клеменс народився 30 листопада 1835 р. в містечку Флориді (штат Міссурі, США); пізніше він жартував, що народившись, збільшив населення містечка на один відсоток. Він був третім з чотирьох дітей, що вижили у Джона і Джейн Клеменсів. Коли Сем був ще дитиною, сім'я у пошуках кращого життя переїхала в місто Ганнібал (штат Міссурі). Саме тут, і на фермі дядька Джона Кворзла, що знаходилась в декількох милях від Флориди – і проходило дитинство письменника. Вечорами діти слухали неперевершеного оповідача жахливих історій, негра «Дядька Дена», вірного і люблячого друга бешкетних хлопчаків. Саме Ганнібал і його жителі пізніше були описані Марк Твеном в його знаменитих творах, особливо в «Пригодах Тома Сойера» (1876).

Батьки

Батько Сема, Джон Клеменс народився в м. Кемпбелл, штат Вірджинія. Оскільки він рано залишився без батька, з 11 років працював клерком в шахті з видобутку залізної руди. Пізніше вивчав закони і став ліцензованим адвокатом.

У 1823 р. одружився з **Джейн Лемптон**, уродженкою м. Лексінгтона, штат Кентуккі. У них народилось семеро дітей, але тільки четверо вижили.

Джон Клеменс займався юридичною практикою та відкрив універсальний магазин. Хоча його підприємницька діяльність не була успішною, він був активним у цивільних справах. Працював комісаром і клерком округу, а також чинним генеральним прокурором.

У березні 1847, Джон Клеменс захворів на запалення легенів і помер. Його сину Сему на той час було 12 років.

Мати письменника прожила значно довше і мала великий вплив на його життя. Після того як Сем покинув м. Ганнібал, він не часто бачив її, хоча вони постійно листувались. У 1890 році, у віці 87 р., Джейн Клеменс померла.

Джон Маршал
Клеменс
(1798-1847)

Джейн Лемптон
Клеменс
(1803-1890)

Брати і сестра Марк Твена

Мав дочку **Дженні**, яка померла у 1864 р.

З 1861-1864 р. **Оріон** працював секретарем округу Невада, і навіть міг стати секретарем штату. Але не склалося. З того часу працював редактором та коректором у різних газетах. Його заробітку не вистачало на прожиття сім'ї, тому Семюель часто допомагав брату фінансово.

Старша сестра Сема, Памела (1827-1904) була досвідченим музикантом і навіть давала уроки гри на гітарі та фортепіано.

У 1851 році вийшла заміж за Вільяма Моффетта, успішного підприємця зі штату Кентуккі. Сім'я проживала в Сент-Луїсі, мали двоє дітей, **Енні і Семюеля**. Після смерті чоловіка у 1865 році, разом з матір'ю переїхали у Фредонію, щоб бути ближче до Семюеля і його сім'ї. Вважається, що образ Марії Соєр з книги Марк Твена «Пригоди Тома Соєра» був списаний саме з Памели.

Молодший брат письменника, Генрі (1838-1858) був останньою дитиною у сім'ї Клеменсів. Деякий час працював друкарем у свого брата Оріона, а потім разом з Семом працював на пароплаві на р. Міссісіпі, де займав посаду клерка. У 1858 р. Генрі працював на пароплаві «Пенсільванія», де помер внаслідок вибуху парового котла біля м. Мемфіс.

Твен важко переживав смерть брата, особливо тому, що вважав себе її винуватцем: адже саме він умовив Генрі стати лоцманом. Наслідки тієї аварії були описані письменником в XX главі «Життя на Міссісіпі».

Генрі був похований поруч з батьком на кладовищі Єлеонської гори.

Сім'я Клеменсів була дуже дружньою. Семюель з братами і сестрою були близькими друзями і листувалися протягом усього життя. Оскільки їх батько досить рано помер, **старшому брату Оріону (1825-1897)** і Сему прийшлося дбати про добробут сім'ї. У пошуках заробітку Оріон покинув рідний дім і став складачем в редакції у Сент-Луїсі. З часом заснував газету у рідному місті, в якій деякий час працював і Сем.

У 1854 р. одружився з Моллі Скоттс і переїхав у м. Кеокук (штат Айова), де також заснував видавничу компанію. Але на жаль його журналістська кар'єра була не досить успішною.

Життя і творчість письменника

Сем був дуже неспокійним хлопчиком. Незважаючи на слабе здоров'я, з 9-ти років почав уже палити. Школу закінчити не довелося, оскільки через смерть батька, йому і старшому брату Оріону потрібно було шукати роботу. Працював у газеті **“Hannibal Courier”**, де замість заробітної плати отримував старий одяг та харчування.

У віці 15 років він отримав роботу складача, а іноді й письменника-редактора в маленькій газеті свого брата Оріона **“Hannibal Western Union”**. Ця робота йому дуже подобалась. Разом з братом почали випускати газету спочатку в своєму рідному містечку, а потім переїхали в штат Айова. Але грошей все одно не вистачало і у 1857 р. майбутній письменник повернувся додому.

Марк Твен в 15 років

Семюелю було трохи за двадцять, коли він став **працювати помічником лоцмана, а потім і самостійно водив кораблі по Міссісіпі**. Здійснилася мрія дитинства, юнакові здавалося, що він знайшов своє покликання. Він навіть покинув журналістику, хоча до того час від часу надсилав до редакцій газет і журналів свої гуморески та скетчі.

Марк Твен багато мандрував просторами штату: Сент-Луїс, Нью-Йорк, Філадельфія, Цинциннаті, Новий Орлеан... З Нью-Йорка майбутній письменник повідомляв сестрі, що просиджує вечори у бібліотеці друкарів, старанно конспектуючи діалоги Вольтера. У 18 років він уже знав Ч. Діккенса, В. Теккерея, Е. По, В. Скотта. Найвище серед класиків він цінував твори М. де Сервантеса та В. Шекспіра, трагедії якого захопили його ще в дитинстві.

Письменнику дуже подобалось працювати лоцманом. Це було захоплююче, добре оплачувалось та надавало високий статус, приблизно як керування лайнером сьогодні. Але Громадянська війна, яка спалахнула саме у той час, поклала край його судноплавній кар'єрі.

У 1861 році йому довелося стати солдатом Конфедерації. Через два тижні Семюель залишає армію і відправляється на захід, до брата у Неваду. Про свою подорож та наступні події Твен розкаже через 10 років у книзі подорожніх нарисів **«Загартовані» (“Roughing It”, 1872)**. Надія стати мільйонером привела юнака на копальні.

Працюючи у срібній копальні, Клеменс писав гумористичні оповідання для газети *“Territorial Enterprise”* у Вірджинії. Але так і не знайшовши на Заході золота, він натомість знайшов себе як письменник.

Другим днем народження Семюеля стало 3 лютого 1863 р., коли у невадській *“Enterprise”* з'явилося перше оповідання, підписане псевдонімом *“Mark Twain”*.

Пізніше письменник вирушив до Каліфорнії, де писав для газети *“Morning Call”* і літературного журналу *“The Californian”*.

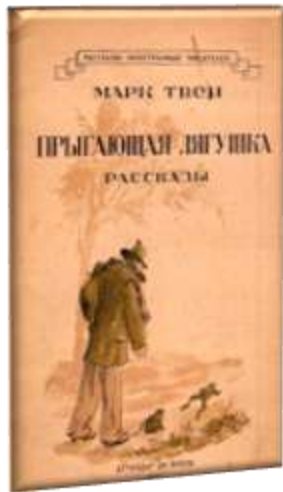
Марк Твен постійно працював над становленням своїх літературних уподобань, поглибленням знань в галузі культури. Він багато працював над технікою і стилем усної розповіді, прагнучи дохідливості та простоти. Необхідність заробляти на прожиття змусила його **читати гуморески перед публікою**. Після закінчення Громадянської війни гумористичні анекдоти і пародії стали вельми популярними в усьому світі. **«Лекції» Марк Твена викликали фурор**. Головним джерелом сюжетів, характерів, ситуацій, образів, мовних форм були для письменника життя американських злидарів, серед яких він виріс, та народний американський гумор.

У 1866 р. письменник подорожував на Гаваї, де працював кореспондентом газети *“Sacramento Union”*. Наступного року з'явилася перша книга Марк Твена – **«Знаменита жаба-стрибуха з Калавераса»**

(“The Celebrated Jumping Frog of Calaveras Country and Other Stories”, 1867), до якої увійшли переважно оповідання про Далекий Захід.

Пізнавши радість першого великого успіху, Марк Твен вирушив у подорож до Європи та Палестини. Листи та кореспонденції до нью-йоркської та каліфорнійської газет стали основою книги **«Простаки за кордоном»** **(“Innocents Abroad”, 1869)**, що стала тріумфом письменника.

Марк Твен жив ідеями своєї країни і свого часу. Як і багато його співвітчизників, він був переконаний у тому, що Америку чекає велике майбутнє. В ранній творчості письменника майже немає викривального пафосу. Оповідання того періоду нагадують курйозні анекдоти, які письменник гротескно перебільшивши, вихопив з життя.

Виступаючи в ролі невдахи-претендента на посаду губернатора («**Як мене обирали губернатором**» – “*Running for a Governor*”, 1870), бідного китайця, який зазнає жорстоких утисків «у країні свободи» («**Друг Голдсмита знову на чужині**» – “*Goldsmith's Friend Abroad Again*”, 1870) або сором'язливого і довірливого працівника американської преси («**Журналістика в Теннесі**» – “*Journalism in Tennessee*”, 1869), письменник вибовкував гіркі істини про вітчизняні порядки. Маска «простака» допомагала Твену показувати алогізм та неприродність американських звичаїв та інституцій.

У 1870 р. **Марк Твен одружився з Олівією Ленгдон**, донькою вугільного магната із Буффало. Нове соціальне середовище нав'язувало свій спосіб життя, і він усвідомлював, куди потрапив та чого позбувся. Місто Хартфорд, штат Коннектикут, де Марк Твен із сім'єю оселився у 1871 р., був не лише багатим і затишним містечком, а й жив інтенсивним інтелектуальним життям. Там було багато літературних клубів. Душею одного з них була Гарріет Бічер-Стоу. Марк Твен організував у себе вдома «**Ранковий клуб для молоді**». За 17 років його відвідало багато американських і закордонних «зірок» (зокрема, молодий Дж. Р. Кіплінг).

У середині 80-х років Марк Твен заснував **Браунінгівське товариство**. «Браунінгівські вечори» прославили його як тонкого поціновувача поезії.

Зрештою, Хартфорд був доброю літературною школою і для самого письменника.

Разом з Чарльзом Уорнером, Марк Твен написав роман «**Позолочений вік**» (“*The Gilded Age: A Tale of Today*”, 1874), у якому можна віднайти чимало автобіографічних образів та деталей, пов'язаних з дитинством письменника.

Весною 1875 р. Твен мандрував річкою Міссіссіпі, відвідав рідні з дитинства місця. Письменник подорожував не заради відпочинку, а за новим матеріалом для творчості.

Марк Твен з дружиною
Олівією

Будинок Клеменсів у
Хартфорді

У 1875 р. він опублікував у журналі *“Atlantic”* 14 розділів книги спогадів під назвою **«Минулі часи на Міссісіпі»** (*“Old Times on the Mississippi”*).

У наступному році з ностальгії за втраченим дитинством народилася книга, яку сам письменник визначав як «гімн у прозі» – **«Пригоди Тома Соєра»** (*“The Adventures of Tom Sawyer”*), яка зробила автора не тільки відомим американським письменником, але й назавжди внесла його ім'я в історію світової літератури.

У цій книзі письменник згадав своє дитинство в Ганнібалі. І хоча він вважав, що пишекнигу для дорослих, перший її читач – Б. Д. Хоуеллс (відомий бостонський письменник), переконав його в тому, що книга матиме нечуваний успіх серед підлітків.

«Пригоди Тома Соєра» – одна з найсвітліших книг у світовій літературі, як казав літературознавець А. Старцев. *«Але «променистість» цієї нестримно веселої книги не виключає її філософської глибини і критичної гостроти»*. Книга написана простою, доступною мовою і сповнена іскристим гумором, що дуже подобалось більшості читачів. Багато з них впізнавали себе у далекому й безтурботному дитинстві.

Потребуючи грошей, Твен прийняв запрошення і поїхав разом із сім'єю у Німеччину. Майже 2 роки він подорожував Німеччиною, Швейцарією, Італією, Францією і Англією. Про свої подорожі він розповів у книзі **«Пішки Європою»** (*“A Tramp Abroad”*, 1880).

Після завершення написання книги про Тома Соєра, Клеменс почав працювати над історичною книгою про англійське Середньовіччя – **«Принц і жебрак»**

(*“The Prince and the Pauper”*, 1882). Ця книга переносить читачів у Англію епохи Тюдорів. У ній розповідається про неймовірні пригоди простого американця, який був бідним і випадково став багатим.

У 1883 р. Марк Твен видав книгу **«Життя на Міссісіпі»** (*“Life on the Mississippi”*), провідну роль у якій відіграє центральний образ вільної, могутньої ріки, що стає, врешті-решт, надзвичайно потужним художнім символом нічим не обмеженої свободи. У світі тотального рабства лише Міссісіпі залишається вільною.

Книга «Життя на Міссісіпі» стала прологом до однієї з найвидатніших книг Америки – «Пригоди Гекльберрі Фінна» (*“The Adventures of Huckleberry Finn”, 1884*). Марк Твен створював цей шедевр майже протягом 10 років. У цій книзі, вперше в американській літературі, він використав розмовну мову американського села. «Пригоди Гекльберрі Фінна» стали переломним моментом у творчій еволюції письменника. Саме ця книга обумовила перетворення життєрадісного гумориста на гіркого сатирика.

Бестселером стала книга «Спогади» (*“Memoirs”, 1885*) вісімнадцятого президента США У. С. Гранта, яка принесла родині Клеменсів бажане матеріальне благополуччя.

Книга Марк Твена «Янкї з Коннектикуту при дворі короля Артура» (*“A Connecticut Yankee in King Arthur's Court”, 1889*) – це сатиричний твір, який сам автор називав «притчею про прогрес». Вона віддзеркалює болісний шлях його духовних пошуків, суперечності та гіркоту прозріння. Сучасникам здавалося, що перед ними нова соціальна утопія. Але для Твена це був шлях до нового жанру – антиутопії. В ній літературна пародія об'єднувалася з філософським гротеском, а за формою це нагадувало роман з пригодами.

Під час економічної кризи бізнес письменника не витримав жорстокого удару і збанкрутував. У 1898 році йому вдається домовитися з кредиторами про відстрочку виплати боргів. За цей час Марк Твен написав кілька творів, серед яких історична проза – «Особисті спогади про Жанну Д'Арк» (*“Personal Recollections of Joan of Arc”, 1896*), «Простак Вільсон» (*“Pudd'n'head Wilson”, 1894*), «Американський претендент» (*“The American Claimant”, 1892*), «Том Сойєр за кордоном» (*“Tom Sawyer Abroad”, 1894*) і «Том Сойєр – детектив» (*“Tom Sawyer, Detective”, 1896*). Але, жоден з цих творів не мав більшого успіху, ніж написані раніше книги.

«Особисті спогади про Жанну Д'Арк» письменник вважав головною справою всього свого життя. У цій книзі він виклав думки про історію, можливості прогресу, сенс людського буття. Твен боявся недобррозичливого ставлення з боку публіки до цієї книги, тому видав її під псевдонімом. Для нього подвиги Жанни є великим дивом історії, що суперечать логіці свого часу. Трагічна доля героїні детермінована сліпотою епохи, яка знищує все краще, що нею створюється.

У 1896 році Марк Твен здійснив подорож навколо світу і написав ще одну книгу «По екватору» (*“Following the Equator”*, 1897).

З-поміж публікацій останнього періоду безперечним успіхом була гротескна, сповнена злого гумору повість «Людина, яка спокусила Гедліберг» (*“The Man That Corrupted Hadleyburg”*, 1899). В ній порушуються усі фундаментальні основи буття. Згодом побачили світ книги «Відвідування Раю капітаном Стормфільдом» (*“Captain Stormfield's Visit to Heaven”*, 1909), «Листи з Землі» (*“Letters from the Earth”*, 1909) та інші.

У кінці XIX ст. в США почали публікувати збірник творів Марк Твена, тим самим відносячи його до письменників давно минулих днів. Та він не збирався здаватися. Спочатку XX ст. Твен видав твори, в яких розкривав неправду і несправедливість: «Людина, що ходить у темряві» (*“To the Person Sitting in Darkness”*, 1901), «Монолог царя» (*“The Czar's Soliloquy”*) і «Монолог короля Леопольда» (*“King Leopold's Soliloquy”*), обидві 1905 р.

У 1901 році Марк Твен отримав почесний ступінь доктора красного письменства від Йельського університету. Цим званням він дуже пишався. Згодом, таку ж нагороду письменник отримав і від Оксфордського університету.

Книга «Таємничий незнайомець» (*“The Mysterious Stranger”*, 1916) – це незвичайний, з усіх точок зору загадковий, зорієнтований на філософську алегорію твір, який став логічним завершенням духовної еволюції письменника.

Марк Твен давно хотів написати свою автобіографію. У 1906 р. у нього з'явився особистий секретар – А. Б. Пейн, який дуже хотів написати книгу про письменника. В результаті Твен починає диктувати йому історію свого життя. Двотомна «Автобіографія Марк Твена» була видана А. Б. Пейном у 1924 р.

У 1940р., після смерті Пейна, Бернард Де Вото, новий зберігач твенівського архіву, видав ще один том автобіографії під заголовком «Марк Твен - непотухший вулкан». У ній Де Вото опублікував цілий ряд важливих диктувань письменника 1906-1908 років, які Пейн не наважився включити у свій двотомник. Пізніше, Де Вото підготував до друку другий, додатковий том «Листи з Землі». Проте випустити його вдалося тільки після смерті Де Вото, новому зберігачу архіву Твена Генрі Неш Сміту.

Історія кохання

Олівія Ленгдон

Під час подорожі через Атлантику попутником Марк Твена був Чарльз Ленгдон, син багатого торговця з Нью-Йорку. Одного разу він показав Твену мініатюрний портрет своєї старшої сестри **Олівії (1845-1904)**. Письменник закохався в портрет з першого погляду. Коли він повернувся з подорожі і познайомився з оригіналом, його почуття тільки посилювалися.

Будинок Ленгдонів був зовсім не схожий на сім'ю Марк Твена. Батьки Твена були небагатими рабовласниками, а Ленгдони були багатими ненависниками рабства. До Громадянської війни від їхнього будинку до сусідньої церкви йшов підземний хід, за допомогою якого рятували від переслідувань рабів-утікачів.

Спочатку Ленгдони прийняли Твена неохоче. Коли він посватався до Олівії, її батько попросив його надати рекомендації, як тоді було прийнято. Твен дав імена

трьох знайомих в Неваді і в Каліфорнії. На запит Ленгдона один з них написав: *«Талант, але безпутний»*. Другий відповів: *«Може стати алкоголіком і допустити зубожіння сім'ї»*, а третій: *«Кінчить на шибениці»*. *«Невже у вас немає друзів, які добре б про вас відгукнулися?»* – запитав Ленгдон.

«Пристойних ні» – відповів Твен. Тоді Ленгдон посміхнувся і сказав: *«Вважайте, що один є – я»*. Незабаром Олівія стала дружиною Твена, і в їх союзі з'єдналися аристократична Північ і безладний Південь.

Їхній шлюб виявився довгим і щасливим. Твен вважав, що його дружина – досконала жінка і корився їй у всьому. Побожна Олівія називала чоловіка «хлопчиськом» і була досить сувора з ним. Вона змушувала його, войовничого атеїста, молитися перед вживанням їжі; не дозволяла йому, запеклому курцеві, курити вдома. Але саме незвичайне для подібних сімей – вона редагувала його твори.

Марк Твен дуже кохав свою дружину... І коли Олівія безнадійно захворіла, він розвісив по всьому будинку записки з жартівливими приписами тільки для того, щоб підняти настрій дружини. Навіть на деревах, навпроти вікна її спальні, він повісив розпорядження для птахів, щоб вони співали не дуже голосно ...

Марк Твен з дружиною

Дружина і доньки

Олівія Ленгдон народилася у 1845 в Ельмірі, Нью-Йорк. З самого дитинства у неї було слабе здоров'я, яке не надто покращувалось протягом життя.

Відразу ж після весілля, Марк Твен з дружиною переїхали в Буффало, Нью-Йорк, у новий будинок, придбаний для них батьком Олівії Джервісом Ленгдоном. Не зважаючи на такий багатообіцяючий початок, перший рік шлюбу був украй важким для молодої пари. Першим ударом стала смерть батька Олівії від раку; незабаром померла подруга Олівії, Емма Най. Їх перша дитина, Ленгдон Клеменс народився передчасно і прожив тільки півтора року. Та ніби цього було замало, Олівія захворіла черевним тифом, і мало не померла. Тоді Твен відвіз дружину в Ельміру, де сім'я Олівії могла слідувати за її здоров'ям.

Незабаром життя сім'ї Клеменсів нормалізувалось і вони переїхали у Хартфорд. Зі збільшенням слави Марк Твена, будинок у Хартфорді став центром суспільного і літературного життя міста. У них народилось три доньки – Сюзі, Клара, і Джін.

У 1903 р. Олівія серйозно захворіла. За порадою лікарів, вона проживала деякий час в Італії. У червні наступного року вона померла у Флоренції. Її було поховано на кладовищі Вудлаун в Ельмірі.

Сюзі Клеменс (1872-1896) народилась в Ельмірі й прожила досить коротке життя – всього 23 роки.

У 13 років вона написала біографію свого батька, яка пізніше була включена в «Автобіографію» Твена.

Навчалась у коледжі Брін Мор, але залишила навчання, щоб супроводжувати сім'ю під час подорожі Європою. У 1895 разом з сестрою Джін повернулась до США і залишилась з тіткою в Ельмірі. Наступного року Сюзі дуже важко захворіла менінгітом. Всього через три дні вона померла у Хартфорді.

Письменник був на той час в Англії й отримав гірку звістку телеграмою. Сюзі вважається улюбленою дочкою Твена, а її смерть була важким ударом для її батьків. З того часу Клеменси ніколи більше не повертались до будинку у Хартфорді.

Олівія з доньками

Сюзен Клеменс

Сім'я Клеменсів

Клара Клеменс

Клара Клеменс (1874-1962) народилась в Ельмірі. Здобула різноманітну освіту, включаючи навчання вдома; рік навчання у державній середній школі у Хартфорді; і перебування в школі-інтернаті в Берліні.

У віці 21 року, Клара супроводжувала батька у його навколосвітньому лекційному турі у 1895 р.

Наступного року Клеменси поїхали до Відня для того, щоб Клара могла вчитися грі на фортепіано у відомого вчителя Т. Лешетицького. Згодом вона залишила фортепіано і зайнялась співом. Саме у Відні Клара зустріла свого майбутнього чоловіка **Осипа Габриловича (1878-1936)**.

У 1900 р. Клара та її сім'я повернулись до Нью-Йорку, де вона продовжувала навчатися співу, доглядала за хворою матір'ю і вела домашнє господарство Клеменсів.

У 1909 р. Клара і Осип одружились. У них народилась донька і єдина онука Марк Твена – **Ніна Габрилович (1910-1966)**.

У наступному році сім'я Габриловичів переїхала у Детройт, штат Мічиган, де Осип став директором Детройтського симфонічного оркестру. Він займав цю посаду до самої смерті у 1936 році.

Через вісім років Клара знову вийшла заміж за іншого російського музиканта **Жака Семоссуда (1894-1966)**. У віці 88 років Клара померла в Сан-Дієго.

Джін (Джейн) Клеменс

Джін Клеменс (1880-1909), народилась в Ельмірі. Як її мати і сестри, вона мала погане здоров'я. Дівчинка ще з дитинства страждала від епілепсії. Джін постійно потребувала медичного догляду і Марк Твен дуже піклувався про неї.

Вона займалася питаннями прав тварин, засновувала та співпрацювала з різними товариствами із захисту тварин у всіх містах, де проживала. Після смерті матері у 1904 році її здоров'я ще більше погіршилось. Тому наступні п'ять років вона провела у санаторії.

У 1909 р. Джін стала особистим секретарем свого батька, і переїхала у його будинок у Реддінгу, штат Коннектикут. 24 грудня 1909 р., Джін померла від серцевого нападу, викликаного нападом епілепсії. Їй було лише 29 років.

Останні роки життя

Останні роки життя Марк Твена були затьмарені смертю найближчих і найдорожчих йому людей. Після смерті Олівії, Твен проводив більшу частину свого часу в Нью-Йорку. Він продовжував писати і робити публічні виступи. Письменник на той час вже був національним героєм і вдало використовував своє визнання, щоб виступати проти несправедливості і нетерпимості.

У 1893 р. Твен був представлений нафтовому магнату Генрі Роджерсу, одному з директорів компанії “Standard Oil”. Роджерс свого часу допоміг Твену успішно реорганізувати фінансові справи, і вони стали близькими друзями. Письменник часто гостював у нього, де вони випивали і грали в покер. Можна навіть сказати, що Твен став для Роджерсів членом сім’ї. Раптова смерть Генрі у 1909 р. глибоко вразила Твена. Їх дружба мала взаємовигідний характер. Напевно саме Твен значно вплинув на пом’якшення характеру свого друга, якого часто прозивали «цербер Роджерс».

Після смерті його папери показали, що дружба з відомим письменником, перетворила безжалісного скнару в справжнього благодійника і мецената. Під час дружби з Твеном, Роджерс активно підтримував освіту, організовував освітні програми, особливо для афроамериканців і талановитих людей з обмеженими фізичними можливостями.

З 1908 року Клеменс жив у Реддінгу в будинку, який він називав Стормфільд. Цей будинок був останнім місцем його проживання. Саме тут його молодша дочка Джін померла у переддень Різдва 1909 року. Твен дуже важко переживав її смерть. Він дуже горював, і навіть написав твір «Смерть Джін» (*“The Death of Jean”*). Після його завершення Твен поклявся більше ніколи не писати. І дотримався обіцянки.

Здоров’я письменника значно погіршилось після смерті дочки. У січні 1910 р., він відправився на Бермуди. Оскільки його здоров’я не покращувалось, повернувся у Стормфільд, де 21 квітня 1910 р. впав у кому. Тієї ж ночі він помер.

Велика похоронна процесія пройшла в Нью-Йорку через два дні. Семюель Клеменс помер у віці 74 років і був похований поруч з дружиною і дітьми на кладовищі Вудлаун, в Ельмірі, Нью-Йорк.

Марк Твен і Генрі Роджерс у 1908 р.

Могила Клеменса

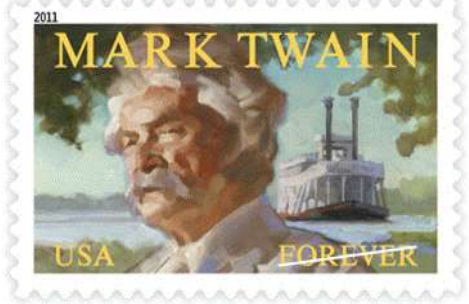
Марк Твен

Цікаві факти про Марк Твена:

- ❖ Не закінчував початкової школи. Навчався самостійно. *«Я ніколи не дозволяв школі заважати моїй освіті»;*
- ❖ Найбільш відомими захопленнями Марк Твена були гра в більярд (він часто грав на гроші) і куріння трубки. Гості Твена іноді говорили, що у кабінеті письменника бував такий густий тютюновий дим, що самого господаря майже неможливо було побачити;
- ❖ Марк Твен був першим письменником, який друкував свої твори на друкарській машинці;

- ❖ Він запатентував декілька своїх винаходів, серед яких: автоматично саморегулювальний жилет-ремін, історична гра, спрямована на покращення пам'яті, і «самостійно наповнюваний» альбом, обов'язковою частиною якого були стрічки клею на сторінках для закріплення на них пам'ятних моментів;
- ❖ Винайшов блокнот з відривними листочками;
- ❖ До 1901 року він продав приблизно 57 різних типів альбомів, зібравши 50.000 долларів, що принесло йому більше доходів, ніж всі його книги разом;
- ❖ У відповідь на помилковий некролог в *“New York Journal”* він промовив свою знамениту фразу: *«Слухи про мою смерть децю перебільшені»*.
- ❖ На честь Марк Твена американці назвали кратер на Меркурії — 2362 Марк Твен;
- ❖ За рік до смерті письменник сказав: *«Я прийшов у 1835 році з Кометою Галлея, через рік вона знову прилетить, і я збираюся піти разом з нею»*. Так і сталося;
- ❖ Твен був чудовим оратором. Здобувши визнання і популярність, він багато часу приділяв пошуку молодих літературних талантів і допомагав їм, використовуючи свій вплив і свою видавничу компанію;
- ❖ На своїх лекціях письменник полюбляв дражнити публіку, розповідаючи не те, що було заявлено у темі, роблячи нелогічні, абсурдні висновки, і т.і.;
- ❖ Після успіху книг про Тома Сойєра і Гека Фінна, його стали називати другою пам'яткою Америки (перша – Ніагарський водоспад);
- ❖ Часто Твену писали листи, вказуючи адресу: «Америка, Марк Твену», і листи знаходили адресата;

Спершу доля книги «Пригоди Тома Соєра» складалася досить нелегко: у пресі з'явилося, окрім схвальних, чимало негативних відгуків. Літературні критики дорікали письменникові, що він виховує своїм романом дітей зовсім не так, як потребує педагогіка. Своїм твором він провокував їх на всілякі погані вчинки та витівки, недозволені з усіх точок зору виховання. Але це не завадило успіху книги. «Пригоди Тома Соєра» перекладалися десятками мов і виходили друком у багатьох країнах світу;

❖ У Марк Твена є буквальні збіги у поведінці з його героєм Геком Фінном. У кінці книги «Пригоди Тома Соєра», Гек погоджується повернутися до вдови Дуглас за умови, що Том попросить її послабити пута виховання: *«Скажи їй Том, що я буду курити лише потайки і лаятися тільки потайки, добре, Том. Якщо вона погодиться, я залишусь з нею, поки не згнию»*. Схожа розмова була у Марк Твена з дружиною одразу після весілля. І письменник дотримався обіцянки. Палити він виходив у сад, а лаявся у ванній кімнаті;

❖ Письменник захоплювався наукою і науковими проблемами. Він товаришував з Ніколою Тесла, відомим винахідником. Багато часу проводив у його лабораторії. У своєму творі «Янкі з Коннектикуту при дворі короля Артура» Твен увів подорожі у часі. Завдяки цьому багато сучасних письменнику технологій виявились представленими в Англії часів короля Артура. Технічні подробиці, змальовані в романі, підтверджують обізнаність Твена у досягненнях сучасної йому науки;

❖ Сила його творів була така велика, що місцевим політикам доводилось підтримувати ті закони, які схвалював Марк Твен. Вони боялись, що він стане їх висміювати у своїх творах;

❖ Впевнений у силі свого слова, Твен якось брав участь в губернаторських виборах в одному з невеликих містечок. Він згадував про це так: *«Ви знаєте, що роблять американці?... Безсоромне цькування, якому мене піддали ворожі партії, досягла найвищої точки: за чиеюсь намовою, під час передвиборчих зборів, дев'ять дітлахів усіх кольорів шкіри і у найрізноманітніших лахміттях видряпались на трибуну і, чіпляючись за мої ноги, стали кричати: «Батьку!»*. На щастя, Твен не став губернатором, інакше б світ втратив великого письменника;

❖ Марк Твен був дуже впливовим журналістом на Заході Америки, але гострота його мови постійно збільшувала кількість його ворогів. У 1866 р. його одночасно визвали на дуель чотири людини. У цьому він перевершив самого Д'Артаньяна. На відміну від гасконця, Твен не став випробовувати долю і на дуелі не з'явився.

Музеї Марк Твена:

Музей у Ганнібалі

Музей у Хартфорді

У наш час в Америці існує два основних музеї письменника. Один з них знаходиться у місті Ганнібал, де письменник виріс. Вся експозиція там присвячена Тому Сойєру. Другий музей знаходиться у Хартфорді, де письменник прожив більшу частину свого життя. У цьому музеї, навпаки, в центрі експозиції – роман «Пригоди Гекльберрі Фінна». Ці два музеї відбивають дві ворогуючі концепції у сприйнятті Марк Твена. Для ганнібальців, що шанують Тома Сойєра, Гек Фінн – це атеїст, бунтар і грубіян. Для хартфордців Том Сойєр – це породження поп-культури.

Марк Твен намагався відродити одного зі своїх головних героїв, випустивши книги «Том Сойєр за кордоном», та «Том Сойєр – детектив». Але в них вже не було колишньої сили. Для світу Том Сойєр назавжди залишиться хлопчиком.

У 1926 році в місті Ганнібал було встановлено пам'ятник Тому Сойєру і Геку Фінну. Увічнили навіть дохлу кішку: вона прив'язана до палиці, яку тримає Гек. У тому ж році був відновлений і будинок Марк Твена, поруч з яким знаходиться паркан Тома Сойєра. Щороку там проводяться змагання з його фарбування.

Музей у Хартфорді

Пам'ятник Тому Сойєру і Геку Фінну

Фарбування паркану

Марк Твен

Значення творчості

Значення творчості Марк Твена, як художнього історика США, важко переоцінити. **Бернард Шоу** якось казав, що *«досліднику американського суспільства XIX ст. доведеться звертатися до Твена не менше, ніж досліднику французького суспільства XVIII ст. до творів Вольтера»*.

Творчість письменника, особливо останніх років, розглядається як досить песимістична. Проте Твен був відомим і шанованим у всьому світі перш за все

як гуморист. Він ефективно використовував комічні перебільшення, щоб показати гордість і самовдоволення, яке він бачив у людстві. **Одним з найбільших його досягнень стала розробка стилю письма. Цей стиль був виразно американським, а не імітацією англійського.** Вільні ритми в його книгах надавали враження реальності мови. Він був реалістом у своїх розповідях, а стиль його прози значно вплинув на творчість американських письменників.

Свої твори Марк Твен намагався писати смішними. Його ранні твори були яскравими, життєрадісними, чим і вражали читачів. Письменник починав кар'єру з гумористичних куплетів, а закінчував повними тонкої іронії нарисами людських характерів, гостро-сатиричними памфлетами на соціально-політичну тематику і філософсько-глибокими, і при цьому досить песимістичними роздумами про долю цивілізації.

Твен був чудовим оратором, і здобув визнання перш за все завдяки своїм лекційним турам. Багато публічних виступів і лекцій письменника було втрачено або й не записано, а деякі було заборонено друкувати самим автором. Час від часу твори Твена були заборонені американською цензурою з різних причин. В основному це пояснювалось активною громадянською і соціальною позицією автора. Деякі твори, які могли б образити релігійні почуття людей, він не друкував за проханням своєї сім'ї.

Сам Твен ставився до цензури з іронією. Коли у 1885 р. публічна бібліотека Массачусетса вирішила вилучити з фонду «Пригоди Гекльберрі Фінна», Твен написав своєму видавцю: *«Вони вилучили Гека з бібліотеки як «сміття, що годиться тільки для трущоб», через це ми без сумніву продамо ще 25 тисяч екземплярів»*.

Але для більшості читачів Марк Твен назавжди залишиться передусім автором відомих пригод Тома Сойєра і Гекльберрі Фінна. Крім того, ці книги ще й автобіографічні. Сам Твен асоціював себе у дитинстві – з Томом, а у більш зрілі роки з Геком Фінном.

Для Тома життя було веселою прогулянкою, і навіть боротьба за свободу утікача Джима була частиною гри, а для Гека – це щире прагнення допомогти своєму другові. Не випадково книгу про Гекльберрі Марк Твен написав від його імені.

Вільям Фолкнер досить заслужено називав письменника *«Батьком американської літератури»*. З класичної казки, такої як *«Пригоди Тома Сойєра»*, **Марк Твен встановив стандарт написання реалістичної дитячої книги**. Як протягом життя, так і після смерті, репутація автора тільки зростає. Сьогодні Марк Твен – відомий у всьому світі письменник, гуморист і символ американської культури.

Афоризми Марк Твена:

- Америка – чудова країна і я дуже радий, що її відкрили. Але було б краще, якби її не помітили і пропливли повз;
- Англієць – це людина, що робить що-небудь, тому що так робили раніше. Американець – це людина, що робить що-небудь, тому що так раніше не робили;
- Все що вам потрібно – це незнання і впевненість – тоді успіх забезпечений;
- Гарне виховання – це вміння приховувати, як багато ми думаємо про себе і як мало про інших;
- Гарні друзі, гарні книги і дрімаюча совість – ось ідеальне життя;
- Горе можна пережити на самоті, але радість – щоб пізнати її у повному обсязі, треба розділити з іншою людиною;
- Доброта – це те, що може почути глухий і побачити сліпий;
- Єдиний спосіб зберегти здоров'я – це їсти те, що не хочеш, пити те, що не любиш, і робити те, що не подобається;
- Завжди роби правильно. Це сподобається одній частині людей, і здивує іншу;
- Здається, у світі немає нічого, що б не могло трапитись;
- Кожна людина, як і місяць, має свою неосвітлену сторону, яку вона нікому не показує;
- Коли вагаєшся, кажи правду;
- Краще мовчати і здаватись дурнем, ніж заговорити і розвіяти усі сумніви;
- Легше витримати десять зауважень, ніж вислухати одну сумнівну похвалу;
- Людина, яка не читає гарних книжок, немає переваг над людиною, яка не може або не вміє їх читати;

Марк Твен

Пам'ятники Марк Твену
в Ганнібалі

- Людство володіє однією справді потужною зброєю – сміхом;
- Найгірша самотність – коли людині некомфортно на самоті з собою;
- Немає нічого більш дратуючого, ніж гарний приклад;
- Немає нічого легшого, ніж кинути палити, – я вже тридцять разів кидав;
- Ніколи не сперечайтесь з ідіотами. Ви опуститесь до їхнього рівня, де вони задавлять вас своїм досвідом;
- Відсутність грошей – корінь усього зла;
- Освіта складається зазвичай з того що ми не вивчили;
- Половина результатів гарних намірів виявляються злом. Половина результатів поганих намірів виявляються добром;
- Сьогодні день, який визначить, яким чином нас будуть згадувати у решту 364 дні;
- Танцюй так, ніби на тебе ніхто не дивиться. Співай, ніби тебе ніхто не чує. Люби так, ніби тебе ніколи не зраджували, і живи так, ніби земля – це рай;
- Тільки про дві речі ми будемо шкодувати перед смертю – що мало любили і мало подорожували;
- Тримайтесь подалі від людей, які знущаються з ваших прагнень. Маленькі люди завжди так чинять, у той час як великі люди завжди дають відчуття, що ви також можете стати великим;
- Усі тварини вбивають без винятку, але з усіх тільки людина вбиває заради власного задоволення; тільки людина вбиває зі злості, з помсти;
- Щоб бути щасливим, треба жити у своєму власному раю! Невже ви думали, що один і той же рай може задовольнити без винятку всіх людей?
- Якщо ви не читаете газет – ви неінформовані. Якщо ви читаете газети – ви дезінформовані;
- Якщо ви помітили, що ви на стороні більшості – це вірна ознака того, що пора змінюватись;
- Якщо підібрати голодну собаку, нагодувати і приголубити її, то вона тебе ніколи не покусить; у цьому її принципова різниця від людини.

Пам'ятник письменнику
в Х'юстоні, Техас

Екранізації творів:

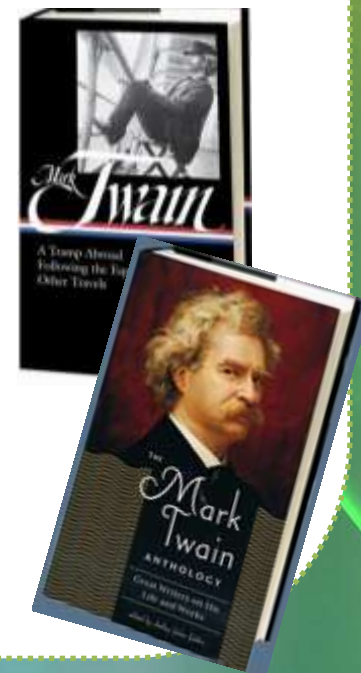
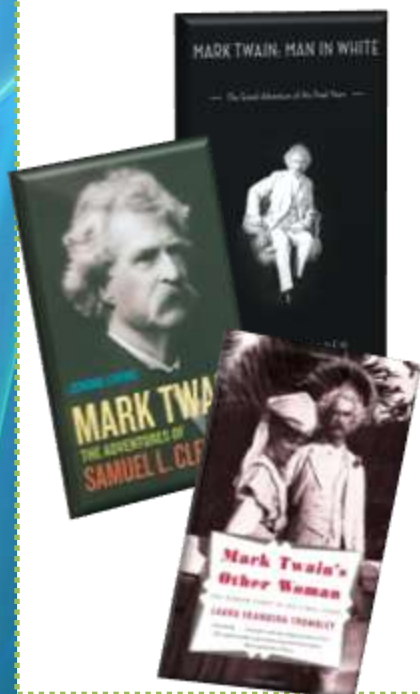
1920, 1931 – «Гекльберрі Фінн»;
1936, 1973, 2000, 2011 – «Том Соєр»;
1937, 1943, 1972 – «Принц і жебрак»;
1939 – «Пригоди Гекльберрі Фінна»;
1954 – «Банківський квиток в мільйон фунтів стерлінгів»;
1981 – «Пригоди Тома Соєра і Гекльберрі Фінна»;
1988 – «Нові пригоди янки при дворі короля Артура»;
1989 – «Філіп Траум»;
1994 – «Чарівні пригоди Еви»;
1994 – «Мільйон для Хуана»;
1995 – «Том і Гек».

Кадри з фільму «Пригоди Тома Соєра і Гекльберрі Фінна», 1981 р.

Книги про письменника:

- ❖ **Mark Twain: The Adventures of Samuel L Clemens**, by Jerome Loving;
- ❖ **The Mark Twain Anthology: Great Writers on his Life and Works**, edited by Shelley Fisher Fishkin;
- ❖ **Mark Twain's Other Woman: The Hidden Story of his Final Years**, by Laura Trombley;
- ❖ **Mark Twain: Man in White – The Grand Adventure of his Final Years**, by Michael Shelden;
- ❖ **Mark Twain: A Tramp Abroad, Following the Equator, Other Travels**, edited by Roy Blount Jr.

Бібліотека ВНМУ пропонує:

1. Боброва М. П. Марк Твен / М. П. Боброва. – Москва: Книга, 1962 – 450 с.
2. Вайскопф О. Мастер достаточной глубины / О. Вайскопф // Рандеву. – 2005 – № 5. – С. 5-8.
3. Костецкий Д. Хлопчик, відомий всьому світові. [Марк Твен і його книга «Пригоди Тома Соєра»] / Д. Костецкий // Початкова школа. – 2000. – № 11. – С. 62-63.
4. Лібман З. Я. Марк Твен: життя і творчість / З. Я. Лібман – Київ: Дніпро, 1977. – 143 с.
5. Лозан С. М. Способи створення дитячого образу в романі Марк Твена «Пригоди Тома Соєра»: магістранська робота: 8.02030302 - Мова і література (англійська) / С. М. Лозан; Вінниця, Держ. Пед. Ун-т. Ін-т іноземних мов. – Вінниця, 2014. – 81с. – Бібліогр.: с. 74-81
6. Лозан С. М. Місце роману Марк Твена «Пригоди Тома Соєра» в американській літературі для дітей / С. М. Лозан // Актуальні проблеми лінгвістики та методики викладання іноземних мов у вищому навчальному закладі та школі: матеріали наукової конференції. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – Вип. 18. – С. 207-209.
7. Лозан С.М. Особливості діалогічного мовлення в романі Марк Твена «Пригоди Тома Соєра» / С. Лозан // Іноземні мови у вищому навчальному закладі: теоретичні засади та прикладні аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, 10 квітня 2014 року. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2014. – С. 197-200.
8. Лучшие рассказы Марк Твена[Electronic resource]// Фотогалерея Марк Твен. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://mark-twain.ru/pictures.html>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 20.10.15
9. Марк Твен [Electronic resource] //Марк Твен в списке 100 лучших книг всех времен. – Електрон. дані. – Режим доступу : http://www.100bestbooks.ru/name_info.php?id=31. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 16.10.15
10. Марк Твен [Electronic resource]// Материал из Википедии — свободной энциклопедии// Афоризму.нет - Авторы - Биография Марк Твен. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://aforizmu.net/biography/Mark%20Tven>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 11.11.15
11. Марк Твен [Electronic resource]//Лаборатория Фантастики . – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://www.fantlab.ru/autor1540>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 11.11.15
12. Мендельсон М. О. Марк Твен / М. О. Мендельсон. – М.: Знание, 1960. – 383с.
13. Ромм А. С. Марк Твен / А. С. Ромм. – М.: Наука, 1977. – 190с.
14. Старцев А. Марк Твен и Америка / А. Старцев. – М: Советский писатель, 1968. – 166с.
15. Твен М. Пригоди Тома Соєра. Пригоди Гекльберрі Фінна / Пер. з англ. В. Митрофанов. – К.: Веселка, 1990. – 496 с.
- 16.Libby Pelham Mark Twain, the Father of American Literature [Electronic resource] / Pelham Libby . – Електрон. дані. – Режим доступу: [http://www.let.rug.nl/usa/outlines/literature-1991/authors/samuel-clemens-\(mark-twain\).php](http://www.let.rug.nl/usa/outlines/literature-1991/authors/samuel-clemens-(mark-twain).php). – Назва з екрана. – Дата перегляду: 22.10.15
- 17.Mark Twain | American writer [Electronic resource]// Britannica.com. – Електрон. дані. – Режим доступу : www.britannica.com/biography/Mark-Twain. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 22.10.15
- 18.Mark Twain and World Literature [Electronic resource]// OUPblog - Oxford University Press . – Електрон. дані. – Режим доступу : <https://blog.oup.com/2010/04/mark-twain/> . – Назва з екрана. – Дата перегляду: 15.10.15
- 19.Mark Twain Biography [Electronic resource] // Mark Twain - Writer - Biography.com. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://www.biography.com/people/mark-twain-9512564>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 16.10.15
- 20.Mark Twain Biography. Twain's children [Electronic resource] // The Hannibal Courier-Post and GateHouse Media. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.marktwainhannibal.com/twain/biography/family/shtml>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 13.10.15
- 21.Mark Twain [Electronic resource]// Wikipedia: the free encyclopedia – Електрон. дані. – Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D1%80%D0%BA_%D0%A2%D0%B2%D0%B5%D0%BD. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 16.10.15
- 22.Parents and Siblings[Electronic resource]// Family - OoCities. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://www.oocities.org/swaisman/parents-sibs.htm>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 20.10.15
- 23.Parnell Lindsay Mark Twain and the Shaping of American Literature[Electronic resource] / Lindsay Parnell. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.biography.com/people/mark-twain-9512564>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 16.10.15
- 24.Reimann Matthew The Legacy of Mark Twain: A Titan of American Culture [Electronic resource] / Matthew Reimann . – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://blog.bookstellyouwhy.com/bid/317523/The-Legacy-of-Mark-Twain-A-Titan-of-American-Culture>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 28.10.15
- 25.Reuben Paul P. PAL: Perspectives in American Literature. Chapter 5: Mark Twain (1835 - 1910) [Electronic resource] / Paul P. Reuben . – Електрон. дані. – Режим доступу: URL:<http://web.csustan.edu/english/reuben/pal/chap5/twain.html>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 21.10.15
- 26.Samuel Clemens (Mark Twain) [Electronic resource]//American History from Revolution to Reconstruction and beyond . – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://www.let.rug.nl/usa/outlines/literature-1991/authors/samuel-clemens-%28mark-twain%29.php>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 20.10.15
- 27.Samuel Langhorne Clemens[Electronic resource]// - Encyclopedia.com. – Електрон. дані. – Режим доступу : www.encyclopedia.com/.../Samuel_Langhorne... – Назва з екрана. – Дата перегляду: 22.10.15
- 28.The Mark Twain Anthology: Great Writers on His Life and Works[Electronic resource] / ed. Fishkin Shelley Fisher . – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://www.loa.org/volume.jsp?RequestID=321#sthash.psv9UCMe.dpuf>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 10.11.15
29. Twain M. The Adventures of Tom Sawyer / M. Twain. – London: Penguin books, 2000. – с. 224 (Penguin Popular Classics).
30. Wife and Daughters[Electronic resource]// Family - OoCities. – Електрон. дані. – Режим доступу : <http://geocities.com/swaisman/wife-kids.html>. – Назва з екрана. – Дата перегляду: 22.10.15